

FİLOZOF-ŞAİR EBÜ'L ALÂ EL-MAARRÎ'NİN DÜŞÜNCE DÜNYAMIZDAKİ YERİ

Mehmet KARAKUŞ

Doç. Dr.

Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

mehmetkus@kilis.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-3628-9809>

DOI: 10.31834/ortadoguvegoc.1648848

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 28 Şubat/ 28 February 2025

Kabul Tarihi / Accepted: 3 Haziran / 3 June 2025

Yayın Tarihi / Published: 27 Haziran / 27 June 2025

Yayın Sezonu / Pub Season: Haziran / June

Atıf / Cite: Karakuş, M. (2025). Filozof-Şair Ebü'l Alâ El-Maarrî'nin Düşünce Dünyamızdaki Yeri. Ortadoğu ve Göç, 15(1). ss. 88-119.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and checked via a plagiarism detector.

Öz

İslam medeniyeti uzun yıllar ve çabalar sonucunda teşekkül etmiş büyük bir kültür hazinesine sahiptir. Bu medeniyetin teşekkülünde yer almış değerlerimizden biri de büyük bir ahlakçı ve modern çağların aydın bir müjdeleyicisi olarak tanımlanan Meşhur Arap filozof ve şairi Ebü'l-Alâ el-Maarrî'dir (ö. 449/1057). Felsefi görüşlerini şiirle ifade ettiğinden, şairlerin filozofu ya da filozofların şairi denilen Maarrî, hemen her konuda görüşlerine rastlanılan ve farklı bakış açısıyla düşüncelerini ortaya koyan bir düşünürdür. Zekâsı ve hafızasının kuvveti ile tanınan Maarrî'nin yaşadığı dönemde toplumda ahlakî çöküntü, ekonomik dengesizlik ve dini konularda tereddütler yaygındır. Maarrî, yaşadığı dönemin çalkantılı ve çelişkili ortamında, züht hayatını benimseyerek dünya nimetlerine sırtını dönmüş ve insanları da bu yönde teşvik etmeye çalışmıştır. Şiirlerinde din, felsefe ve ahlak sorunlarını işlemiş, ahlakî prensiplere uygun yaşamıyla örnek bir şahsiyet olmuştur. Görüşleriyle hem çağdaşlarına hitap eden hem de çağını aşan bir ahlak filozofu olan Maarrî, yaşadığı çağdaki siyasi istikrarsızlık, idare ile olan ilişkilerinin olumsuzluğu ve topluma yönelttiği görüş ve tenkitler sebebiyle İslam dünyasında yeterince tanınmamıştır. İşte bu çalışma, Ortadoğu'nun yeterince tanıtılmamış bir ismi olan "filozof şair" Maarrî'nin kim olduğu ve düşünce dünyamızda nasıl bir yere sahip olduğu sorusuna tatmin edici cevaplar vermeyi, kendi karanlık dünyasından aydınlıklar saçmaya çalışan bir düşünürü tanıtmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Düşüncesi, Şair-Filozof, Maarrî, Akıl, Eleştiri.

THE PLACE OF THE PHILOSOPHER-POET EBU'L-ALÂ EL- MAARRÎ IN OUR INTELLECTUAL WORLD

Abstract

Islamic civilization possesses a vast cultural treasure has formed over many years and through much effort. One of the values that has taken part in the formation of this civilization is the famous Arab philosopher and poet Ebü'l-Alâ el-Maarî (d. 449/1057), who is described as a great moralist and a bright herald of modern times. Maarî, who is called the philosopher of poets or the poet of philosophers because he expressed his philosophical views through poetry, is a thinker whose views can be found on almost every subject and who presents his thoughts with a different perspective. The moral decline, economical imbalance and doubts about religious issues in the society in the era which Maarî live in is largely widespread. In the turbulent and contradictory environment of his time, Maarî adopted a life of asceticism, turned his back on the blessings of the world, and tried to encourage people in this direction. In his poems, he dealt with the problems of religion, philosophy, and morality, and became an exemplary figure with his life in accordance with moral principles. Maarî, who is a moral philosopher who addresses both his contemporaries and transcends his era with his views, was not sufficiently recognized in the Islamic world

due to the political instability of the era in which he lived, the negative relations with the governments, and the views and criticisms he directed at the society. This study, aims to give satisfactory answers to the questions of who the “philosopher poet” Maarī, an insufficiently known figure of the Middle East is and what kind of place does he have in our intellectual world, and introduce an intellectual who tries to shed light from his own dark world.

Keywords: Islamic Thought, Poet-Philosopher, Maarī, Reason, Criticism.

Giriş

Ebü'l-Alâ el-Maarrî, İslam kültür coğrafyasında bilim ve kültürün parlamaya başladığı bir dönemde yetişmiş, kendine has karakteristik yapısı ve hayata karşı kötümser yaklaşımıyla ün yapmış bir şair ve filozoftur. Herhangi bir ekole ya da mezhebe mensubiyeti söz konusu olmayan Maarrî, düşüncelerini zamanının genel kabulüne aykırı olsa da kendi inandığı şekilde ortaya koymuş ve bu sebeple de farklı bir çizgide yer almıştır (Şükrî, tsz: 96-99).

Ülkemizde Maarrî ile ilgili ilk çalışmalar; *Sebilürreşad* ve *İctihad* dergilerindeki onu ve önemli eserlerini tanıtıcı yazı dizileriyle başlamıştır (Nevzad, 1330/1912; Zeki Meğâmiz, 1927-1928).

Bu konuda yapılan önemli çalışmalardan biri Abdulgani Seni Yurtman tarafından, *Peygamberliğe Reddiye: Ebulalel Maarrî Divanından Seçmeler* isimli eser olup, Bilim ve Ütopya yayınları tarafından basımı yapılmıştır (Yurtman, 2010). Ancak bu eser daha ziyade Maarrî'nin din ve peygamberlik karşıtı söylemlerini esas alarak yazıldığından, objektiflikten uzak bir çalışmadır.

Yine Aylık Bilim, Kültür ve Politika Dergisi Bilim ve Ütopya, 199. sayısını Maarrî'ye ayırmıştır. Bu sayıda da A. Seni Yurtman'ın "Maarrî Divanından Seçmeler", İlhan Arsel'in "Ebü'l Alâ el-Ma'arrî Ahireti kabul etmez, Vahye inanmaz",

Yasin Ceylan'ın "Ebü'l Alâ el-Ma'arri üzerine Bazı Düşünceler" ve Hasan Harmancı'nın "Ma'arri Neden İhmal Edilmiş" yazıları bulunmaktadır (*Bilim ve Ütopya*, Ocak 2011).

Bunların dışında Bedrettin Aytaç'ın, makale olarak hazırladığı "Ebü'l Alâ el-Ma'arri'nin El-Lüzûmiyyatında Kadın" isimli çalışma olup (Aytaç, 2001: 13-18), bu çalışma Maarri'nin şiirlerinde edebiyatçı gözüyle kadın konusunu işlemiştir.

Diğer bir makale ise Mustafa Kırkız'ın hazırladığı, "Şair Ebü'l Alâ el-Ma'arri, Hayatı, Eserleri ve Edebi Anlayışı" adlı çalışmadır (Kırkız, 2011: 174). Burada Ebü'l Alâ el-Ma'arri'nin doğup büyüdüğü coğrafya, bilimsel ve edebî kişiliği, hocaları, öğrencileri ve eserleri yüzeysel olarak incelenmiş, hayatındaki zorluklar ve bunlarla mücadelesi sonucunda Maarri'nin sosyal hayatını etkileyen olaylara dair sathi bilgilere yer verilmiştir.

Son dönemlerde eserleri temel alınarak yeni makaleler, yüksek lisans ve doktora tezleri hazırlanmıştır (Turgut ve Çınar, 2019/2: 24-40; Gündüzöz, 2016/II: 9-14; Bakır, 2013; Uçar, 2019).

Tam adı Ahmed bin Abdullah bin Süleyman Ebü'l-Alâ et-Tenûhî (Kıftî, 1986: 1/82; Ferşûh, 1996: 1/125; Safedî, 2000: VII/ 62-63) olup doğduğu şehir olan Maarretünnu'man'a¹ nispetle

¹ Halep'in 70 km. güneyinde, üstünde birçok arkeolojik kalıntılar bulunan Zâviye dağlarının doğusunda, Halep'i Hama üzerinden Humus'a bağlayan tarihî yol üzerinde yer alır. Ma'arratun-Nu'man'a nispet edilmesi hakkında

el-Maarrî olarak tanınır. 363/973 yılında doğmuş ve 449/1057 yılına kadar yaşamıştır (Hamevî, 1993: 1/ 295-296; Ferrûh, 1994: 8-10) .

Şair ve filozof olan Maarrî, üçüncü Abbasî dönemi şairlerinin sonuncusu olup, doğduğunda Maarra (Maarratunnu‘man), Halep Hamdânîleri devletinin hükmü altındadır ve o zamanki emiri de Sadu‘d-devle Ebu‘l-Meâli (ö. 381/991)’dir (Corci Zeydan, 2013: 681; Nevzad, 1912: 99). Hayatının tamamı göz önüne alındığında Maarrî’nin yaşadığı bölgeye Hamdânîler, Fâtimîler ve Mirdâsîler olmak üzere üç emirlik hükmetmiştir. Böylesi bir dönem korku, endişe, ihtilaf ve siyasî çalkantı dönemi olup, kuşkusuz bu ortam Maarrî’nin görüşlerine de etki etmiştir (Henari, 2001: 14; Ferşûh, 1996: 125) .

Dolayısıyla Maarrî, ümmetin birliğinin parçalandığı ve küçük devletlere dönüştüğü, her birisinin kendi çıkarlarını temele aldığı ve bölgesel teşkilatlanmaya gittiği, siyasî hayatın bozulduğu, ahlakî değerlerin çöktüğü ve ekonomik

derler ki: Nu‘man b. Beşir el-Ensari (ö. 65/684) hicri 1. yüz yılın ortalarında Humus valisi iken buradan geçti. Yanında evladından biri de vardı. Vefat etti ve oraya defnolundu. Nispet edilmesi sebebi budur.

Ma‘arra ismi ise Süryanicedir ve aslı “mağara”dır. (Demirkent, 2003: 27/ 274; Abdullatif Nevzad, 1330/1912: Cilt 1-8, Sayı 3/185, s. 38; İbnü‘l-Adîm1944: 487); Ma‘arra, Halep ile Hama arasında bulunan bir kasabadır. H. 492 yılında Hristiyanların yönetimi altına giren Ma‘arra, H. 529 senesinde İmâduddîn Zengî tarafından geri alınmıştır. İbn Battûta’nın aktardığına göre suyu, zeytini ve inciriyle meşhurdur. (İbn Hallikân, 1990:I/116; Tammâra, 2006: 22/116).

dengesizliğin bulunduğu bir zamanda yaşamıştır (Nureddin Yusuf, tsz.: 118-119).

Maarrî, küçük yaşta gözlerini kaybetmiştir. Gözlerini kaybedişi ile ilgili farklı görüşler öne sürülse de genel kabule göre dört yaşında iken yakalandığı çiçek hastalığı sonucunda görme yetisini kaybetmiş olduğudur (İbnül-Adîm, 1944: 513; Corci Zeydan, 2013: 682). Gözlerini yedi yaşında kaybettiği de kaynaklarda belirtilir (Sıbtu İbni'l Cevzi, 1944: 144). Maarrî'nin, hastalığında kendisine kırmızı bir elbise giydirilmesi dolayısıyla kırmızıdan başka hiçbir rengi tanımadığı söylenir. (Safedî, 2000: VII/63-64; Nevzad, 1912: 99). Gözleri görmemesine rağmen çok iyi satranç ve tavla oynadığı söylenen Maarrî'nin, ciddi olsun şaka olsun (eğitici ve eğlendirici) her sanatı bildiği, hatta gözlerinin yokluğundan şikâyetçi olmadığı ve *“başkalarının gördüklerinden dolayı yaptıkları şükür, ben körlüğüm için yapıyorum”* dediği rivayet edilir. (Saalibî, 1944: 4)

Maarrî'nin hayatındaki önemli dönüm noktalarından biri ise Bağdat'a yaptığı seyahattir (Aişe Abdurrahman, 1964: 11). Bağdat onun zamanında ilim ve felsefe şehri, hidayet ve hikmet yurdudur (Nevzad, 1912: 158). Her ne kadar Maarrî gittiğinde Bağdat siyaseten çalkantılı olsa da ilim meclisleri çoktu ve bilgi elde edilebilecek üstün bir konumdaydı. İşte Bağdat'ın bu geniş ilmî şöhretinin getirdiği, ilim ve irfan

cazibesi, Maarrî'nin o büyük ve muhteşem şehri ziyaret etmek istemesine sebep olmuştu.

İlim ve felsefe başta olmak üzere hemen her alanda devletin kalbi olan Bağdat, fitnenin ve kargaşa gibi olumsuzlukların hâkim olduğu bir şehir görünümündeydi (Âişe Abdurrahman, 1964: 85). Maarrî, içinde bulunduğu zor şartların üstesinden gelebilmek için sahip olduğu silahları kuşanarak Bağdat'a gitmiştir. Bu silahları; efsanevi bir zekâ, Arap ve İslamî ilimlerde derin bir anlayış, yaratıcı bir edebî kabiliyettir. Bunları kullanarak kendi nefsi ve içinde bulunduğu kötü şartlarla savaşmak üzere gitmiş olduğu Bağdat'ta yaşadıkları karşısında yaralanmış birisi olarak oradan ayrılmıştır (Âişe Abdurrahman, 1964: 25-29).

Maarra'ya döndüğünde evine kapanmış ve dış dünyayla bağını kopararak kendisini de "Rehinul Mahbeseyn" (iki hapiste rehin-gözlerinin görmemesi ve evden dışarı çıkmaması) olarak isimlendirmiştir (Âişe Abdurrahman, 1964: 31; Corci Zeydan, 2013: 682). Hatta Lüzûmiyyât'ta: "*Kendimi üç zindan içinde görüyorum. Başka kötü haberden sorma. Gözlerimi kaybetmem, evden çıkmamam, nefsimin pis bir bedende bulunması.*" (Maarrî, tsz.: 1/188) sözleriyle bu hapislerin sayısını üçe çıkarmıştır.

Bu inziva hayatında fikirlerini ve görüşlerini yazmakla meşgul olmuş, h. 449 yılında ölene kadar kendisine gelen insanlara görüşlerini ve fikirlerini anlatmaya devam etmiş; onların sorularına cevaplar vermiştir.

Maarrî'nin Düşünce Dünyamızdaki Yerine Bakış

Arap dünyasının şairleri kendilerini büyük ölçüde milletlerinin ruhu olarak gördüğünden ülkelerinin içinde bulunduğu sosyal ve siyasal sorunlara duyarsız kalmaları düşünülemez (Leaman, 2010: 128). Çünkü şairler, yaşadıkları topluma karşı sorumluluk taşıyan kimselerdir. Çoğunlukla da toplumun genelinden farklı düşünürler. Taklitçi ve alışkanlıklara sahip bir zihniyetten sıyrılarak, gerçeklerin anlaşılmasına katkı sunmaya çalışırlar. Toplumun onları kabulü zor olsa da bu görevi yerine getirmekten asla vazgeçmezler. Bu yönüyle doğru gördüğü ve doğru bildiği şeyleri toplum benimsesin ya da benimsemesin özgür bir şekilde dile getiren şairler her zaman saygıyı ve haklarında olumlu görüşlerin beyan edilmesi suretiyle önemsenmeyi hak etmektedirler. Bu tanımlamalara uyan ve tanıtılmayı hak edenlerin birisi de Ebü'l Alâ el-Maarrî'dir. Bir şair-filozof olarak Maarrî tek başına, kılıçların ve mızrakların susturduğu diller ve vicdanlara karşı hak sözü söylemiştir (Âişe Abdurrahman, 1964: 209). O, imanının sarsıldığı ve ahlakî bozulmanın yaşandığı bir dünyada, yaşanan

sıkıntılardan söz ederek toplumu eleştirmiş ve doğrulara yöneltmeye çalışmıştır.

Maarrî'nin, İslam medeniyet tarihinin şiirdeki zirve kişiliklerinden birisi olduğunu söylemek mümkündür. Ancak o, şiirdeki üstün kabiliyetini göstermekle birlikte toplumu dönüştürmeyi kendisine temel hedef edinmiştir. Yani onun asıl hedefi sırf şiir yazmak değildir. Zira o, sadece bir şair değil; derin bilgi sahibi, araştıran, soruşturan, hikmeti arayan bir entelektüeldir. Bu yönüyle de şiiri, amacını açıklayan bir yöntem olarak görmüştür (Şayyâ, 2009: 145). Onun asıl hedefi ise daha yaşanabilir bir dünya için hakikatin ve iyi yaşamın bilgisini topluma ulaştırmaktır.

Maarrî'nin yaşadığı çağda siyasî ve sosyal çalkantılar içindeki Doğu ve Batı dünyası, dinî ve ahlakî bakımdan kırılmalar yaşıyordu. Bütün bu kırılmalar ve bunlara tepkiler onun şiirinde ortaya çıkar (Ferrûh, 1960: 7-11). Çünkü Maarrî, azgınlık, bozukluk ve menfaatperestliğe karşı koyma noktasında toplumun sahip olduğu insanî değerlerin çiğnenmesine karşı koymakta bir edebiyatçı (bilgin) sorumluluğuna sahiptir (Âişe Abdurrahman, 1964: 209). Üstelik toplum meseleleriyle uğraşmayı kendine zorunlu kılmış, bir anlamda edebiyatçı yükümlülüğü ya da kelimelerin emanetini üstlenmiş birisidir (Âişe Abdurrahman, 1964: 210).

Düşüncelerin kelimeler aracılığıyla ifade edilmesiyle farklı anlatım şekilleri ortaya çıkmıştır. Şiir de bu anlatım yollarından birisidir. İslam dünyasında da bir anlatım aracı olarak şiir, daima üstün bir konumda yer edinmiştir. Kur'an'ın kendisi bile şiiri bu amaçla, yani hayatlarında şiirin büyük bir yer tuttuğu insanların İslam'ın mesajının hakikatini anlamasını kolaylaştırmak için kullanmıştır (Leaman, 2010: 135). Mesajlarını şiir yoluyla anlatan Müslüman Arap şairleri iki kategoride değerlendirmemiz mümkündür. Bunlardan ilki sadece edebî kaygıları olan şairler, diğeri de buna ilave olarak düşünür yönü olan şairlerdir. Ahtal (ö. 92/710), Cerîr (ö. 110/728), Ferezdak (ö. 114/732), Beşşâr b. Bürd (ö. 167/783), Ebu Nuvâs (ö. 198/813), Ebû Temmâm (ö. 231/846), Buhtûrî (ö. 284/897), Mütenebbî (ö. 354/965) gibi tanınmış şairlerin büyük çoğunluğu ilk gruba dâhildir. Söz konusu şairlerin toplumda siyasî ve fikrî konum elde etmelerinde şiirleri onlara büyük bir şans olmuştur. İkinci grup şairlerin başında ise Maarîf gelmektedir. Müslüman Arap şairleri arasında onun benzerine rastlamak oldukça güçtür. Zira Maarîf hem şair hem de düşünürdür. Maarîf felsefe yaparak filozoflara, şiirdeki hassasiyetleri ile de şairlere katılmaktadır. Kısacası o düşüncesiyle şair ve şiiriyle de düşünürdür (el-Alevî, 1990: 15).

Maarrî'nin yaşadığı Abbasîlerin üçüncü döneminde şiirlerde daha çok toplumsal problemler, ihvâniyyât (kişisel özel yazışmalar), sitem, zamandan yakınma, zühd, eğlence, sultâniyyât (devletlerarası resmî yazışmalar) gibi konular işlenirken (Corci Zeydan, 2013: 655), Maarrî'den sonra Arap şiirinin tabiata bakış, yaratılmışlar üzerine düşünme ve toplumsal hikmet konularını ele almada yeni bir tavır aldığı söylenir. Onun elinde şiir, hayalden hakikate intikal eder (Corci Zeydan, 2013: 685). Maarrî'nin yaşadığı bu çağa siyasî çalkantılar egemen olmasına rağmen Arap medeniyetinin fikrî açıdan en gelişmiş dönemidir. Bu dönem iki asır öncesinde fikrî ve kültürel açıdan başlayan gelişmenin zirvesidir. Düşünce ekolleri olan kelam, felsefe ve tasavvuf teorik olarak bu dönemde tamamlanmıştır (Alaylî, 1995: 17-18). Bilim tarihçileri tarafından Abbasîler dönemi, bilim ve düşüncenin gelişimi açısından, özellikle II. (VIII.) yüzyılın sonundan V. (XI.) yüzyılın başlangıcına kadar “Müslümanların altın çağı” ve “Müslümanların bilimsel rönesans dönemi” olarak kabul edilir. Bu dönemde hem İslam din bilimleri hem de felsefe, coğrafya ve edebiyat gibi alanlarda gelişmeler olmuştur (Bozkurt, 2017: 195).

Siyaseten karışık olan bu dönemde, Arap nesri ve şiiri ise altın çağındadır (Bozkurt, 2017: 214). Abbâsîlerden önceki

dönemlerde şairlerin şair kişilikleri, ilmî ve kültürel temelden ziyade fitrî bir temel üzerine oturtulmuşken; Abbasî toplumunda farklı yönlerden esen değişim ve yenilik rüzgârları, şairlerin bir yönleriyle ilmî kişiliğe sahip olmalarını beraberinde getirmiştir. Şair kişilikleri bilimsel hareketlilikten etkilenmiş, şiirleri duygusallık ve doğallıktan uzaklaşarak mantıksal yöntemler ve felsefî görüşlerin sergilendiği mecralara dönüşmüştür. Buna göre kültür ve ilmin, fitrat ve doğallığa galebe çaldığını ifade etmek mümkün olacaktır. Yeni toplumda baş gösteren etnik, mezhebî ve felsefî hareketlilik, gerek dinî gerekse din dışı alanlarda tartışma ve diyalog ortamının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle Halife el-Mansûr'un (ö. 158/775) hilafetiyle başlayarak Halife el-Me'mûn (ö. 218/833) döneminin sonuna kadar olan süreçte, yabancı kültürlerden Arap toplumuna tercüme hareketleri aracılığıyla geçen aklî ilimlerin argümanlarından olan pek çok felsefî görüş, şairlerin mısralarında kendine yer bulma imkânına sahip olmuştur (Göçemen, 2019: 209).

Bu dönem kültürel bakımdan oldukça yüksek bir seviyededir. Tarih kitaplarına bakıldığında, Fatımî Devleti Mısır ve Şam'da, ilim ve hikmette gayet yüksek bir mertebededir. Yine o dönemde Endülüs'te Emevîler, felsefede çok farklı bir seviyeye yükselmiş ve irfanın zirvesine yol almışlardır. Irak'ta Abbasîlerin düşünsel faaliyetleri kemale erişmiştir. İslâm

topraklarının dört bir yanından adeta hikmet kaynakları fışkırmıştır. İlmî bakımdan feyzin bu kadar bol olduğu bir muhitte Maarî gibi bir filozofun yetişmesi şaşılacak bir durum olarak görülmemelidir (Nevzad, 1912: 38-39).

Gerçekten de Maarî'nin çağı, edebî ve felsefî hayat bakımından çok ileri bir düzeyde olup, güzel sonuçların alındığı bir zaman olarak görülmüştür. Bu çağda her türlü kayıttan bağımsız bir şekilde hür düşünce ortaya çıkmış, farklı fikirler dile getirilir olmuştur. Bunun sonuncunda da filozofların çoğu inkârcılıkla suçlanmışlardır. Çünkü onlar dinin getirdiği birçok kuralı inkâr etmiş kimseler olarak görülmüştür. Ne yazık ki, Maarî de tekfirle itham edilenlerden birisi olarak kabul edilmiştir (Nûreddin, tsz.: 119).

Maarî, herhangi bir felsefe akımını benimsemeyen serbest bir düşünür ve akılcı bir filozof olarak kabul edilir. Ne var ki düşünce tarihinde çoğunlukla ona karşı takınılan olumsuz tavırlar dikkatleri çeker. Bu olumsuz tavırların temelinde felsefî, siyasî ve sosyal meseleler hakkında yeterli birikime sahip olmadan klasik yazarların Maarî'yi sadece dinî açıdan değerlendirmeye kalkışmaları vardır. Maarî'nin eserleri okunduğunda, bilinçli bir şekilde ona hücum edildiği kolayca anlaşılır. Bunun arkasında ise halkın dikkatini onun köklü değişiklik talep eden görüşlerinden saptırmak düşüncesi yatmaktadır. İdarecileri bozgunculuk, gasp, istibdat ve

fâsıklıkla itham eden şair, din adamlarını da dinle ilgili görüşlere körü körüne bağlanmakla suçlamıştır. Bundan dolayı her iki taraf da Maarî'yi cemiyetten tecrit etmek, fikirlerini yasaklamak ve kendileri için tehlikeli olduğunu sandıkları görüşlerini tesirsiz hale getirmek için onu dinsizlikle itham etmişlerdir (Halîfât, 1994: 288).

Maarî, her ne kadar felsefe yapmak için olmasa da özgür fikirli bir kişi olduğundan meselelerin özüne yönelik, illet ve sebepleri araştırmakla uğraşmıştır. Bu konuda söylediği birkaç şiirinden hareketle mümin ve muvahhid olduğunu gösteren yüzlerce şiirini görmezden gelerek onu tekfir etmişlerdir (Fahredden, 2014: 120). Oysa İslamî düşüncede, bir kişinin tekfir edilmesi söz konusuysa, kesin delilin olması, dahası tekfirin şek ve zan barındırmaması gerekir. İşte bu çalışmada görülecektir ki, Maarî'nin tekfir edilmesini gerektirecek ifadeleri zan barındırırken onun, kesinlik ifade eder derecede dindarlığına işaret eden çok daha fazla sözü bulunmaktadır.

Maarî'nin destekçileri ise daha çok siyasî görüşlerini ve tenkitlerini ön plana çıkarırken, bu alanda haklı olabileceği hususları genele teşmil etme hatasına düşmektedirler. Maarî'nin siyasî idare ile ilgili söyledikleri, bazılarının nefislerini okşarken, bazıları da onun dinî konulardaki ehliyetsizliği ve haddi aşan eleştirilerine müsamaha ile bakmışlardır. Ancak, dikkatlerden uzak tutulmaması gereken

husus, eleştirilerin hakkaniyet ölçüleri dâhilinde olması, hakaretten çok, meseleyi aydınlatmaya yönelik olması, şahsi kin ve garazın karıştırılmamasıdır (Kırkız, 2011: 171).

Bir dizi yazıyla Maarî’yi okuyucularına Abdullatif Nevzad’ın (1889-1966) kaleminden tanıtan *Sebilürreşad* dergisi, dizinin son yazısında Maarî ile ilgili kendi kanaatini beyan edeceğini açıklamış ve onun hakkında tam bir karar verilememesinin sebebini de içeren şu ifadelerle yazılarını tamamlamıştır.

“Eserlerinin yarısı diğer yarısıyla mükemmel bir tezat teşkil eden Ebü’l-Alâ şayet yazdıklarını bizzat tertip etmiş olmasaydı, şair fikren birçok tavırlar, birçok inkılaplar geçirmiş diyerek kendisinin ya inkârcı olduğuna ya da imanına karar verebilirdik. Fakat yayınlanan bütün eserlerinin tertibi kendisine aittir. Onun için eğer küfür içindeyse imanına hüküm verdirecek, muvahhid ise kendisine inkârcı dedirtecek parçaları neşr etmemeli idi.” (Nevzad, 1912: 380)

İctihad dergisi de Maarî hakkında Zeki Meğâmis imzalı bir dizi yazı yayımlamıştır. Meğâmis’e göre, Maarî’nin varlık düşüncesi, ahlakî bir varlık olarak insanı anlamada önem arz

eder. Meğâmis, onu güzel bir yol takip eden, üstün ahlak ile nitelemeye numune bir kişilik olarak tanıtır. Ona göre Maarî, aydın fikirleri ve parlak şiirleri ile halkın zihnini aydınlatıp, Arap dili ve edebiyatının yükselmesine hizmet etmiştir. Hem kör hem de yetim iken yorulma bilmez bir çalışma, yılmaz bir gayret ile büyük bir filozof, emsalsiz bir edip ve şair olmuştur (Meğâmis, 1927: 4597). Yaklaşık aynı dönemde Maarî hakkında tam aksi açıklamaları da görmek mümkün olmuştur. Örneğin Said Nursî'ye göre o, üdebayı İslâmiyenin meşhurlarından “bedbînlikle mâruf” diye nitelenen bir şair olup (Nursî, 2014a, s. 591) itikadî açıdan da büyük yanlışları olduğu için “merdut”tur (Nursî, 2014b: 334).

Son dönem İslam aydınlarından Musa Cârullah (1875-1949) ise Maarî'yi çok değerli bir şahsiyet olarak değerlendirmiştir. Ona göre; Filozof Maarî, İslamiyet âleminde zuhur etmiş fevkalade adamlardan biridir (Ma'arrî, 2017: 273). Filozofun ortaya koydukları, şairlerin hicivleri ve hezeyanları gibi olmayıp, tabiatın yansımalarını resmeden ressamların tasvirleri, hayır yolunu gösteren hâkimlerin vasiyetleri, bozuk mizaçları tedavi eden tabiplerin devaları gibidir (Ma'arrî, 2017: 315).

Aslında Maarî'nin yaşadığı zamandaki idarecileri bozgunculuk, fasıklık, gasp ve istibdatla itham etmesi ve din adamlarını da halkı körü körüne inançlara uymalarını

istedikleri için eleştirmesi nedeniyle fikirlerini yasaklamak ve halk üzerindeki etkisini azaltmak için dinsizlikle itham edilmesi noktasının araştırılması önemlidir. O dönemin toplum yapısı bugünle kıyaslandığında aslında çok şeyin değişmediğini göstermesi bakımından değerlidir. Cârullah'ın dediği gibi “eğer Maarî anlaşılsa ve okunup, sözü dinlenseydi, bugün farklı olabilirdi”. Çünkü Cârullah'a göre; “şayet Filozofun İslamî öğretisi, hür fikirleri, diğer şairlerin şiirleri gibi, o vakit yayılmış olsaydı, İslam ehlini her yönden karanlık sarmazdı. Edebiyat mahfilleri o vakit Filozof'un edebiyatıyla süslenmiş olsa idi, ilimler ve irfan yolunda İslam ehli o kadar yanlış görüşlerde bulunmazdı.” (Ma'arrî, 2017: 275)

Rızaeddin Fahreddin'e (1859-1936) göre de;

“Gerçekten de hür fikirli, doğru sözlü, yüce tabiatlı kişilerin başkaları tarafından her türlü suçlamaya maruz kalmaları eskiden gelen bir alışkanlık olarak sürdürülmüştür. Bu durum bugün dahi geçerlidir. İlimleri sınırlı ve akıl daireleri dar olan kimseler herkesi kendilerine benzetmek isterler. Onlara olmaz hakaretler yapmakla yetinmeyip karşısındakini kâfirlikle, zındıklıkla itham ederler.” (Fahreddin, 2014: 119)

Oysaki Rızaeddin'e göre "kendi kültür çevrelerinde yetişip hakikate ulaşma yolunda acı söylemeler de Müslümanların kendi düşünürlerini tanıyıp hem ilmî eserlerinden hem de insanî faziletlerinden yararlanmaları ve onları kendilerine önder kabul etmeleri gerekir." (Fahreddin, 2014: 93) Tam olarak böyle düşünen Cârullah'a göre de;

"Filozof hazretleri yalnız İslam âleminde değil, aksine tüm insanlık âleminde fevkalade insanların, en bilge hürlerin, en insaf sahibi, en istikamet sahibi, en adil Müslimlerin biridir; insanların hareketlerini, amellerini kınama, fikirlerini ve sözlerini eleştiri suretinde insanlığın gayet büyük bir yücelik, meleklik derecesinden de yüce bir kutsiyet olduğunu insanlara söyleyenlerin en etkilisidir." (Ma'arrî, 2017: 321-322)

Yine Rızaeddin'e göre "Ebü'l-Alâ'nın bir İslam âlimi olarak tanınmasından ziyade son dönem insanlık tarihinin üstatlarından biri olarak kabul edilmesi uygundur." (Fahreddin, 2014: 96) Çünkü Maarî "dünyaya gelmiş bir cevher olup onun kıymetini bilmek pek az kimseye nasip olmuştur. Onu kınayanlar da bu değeri bilmeyenlerdir." (Fahreddin, 2014: 121) Dahası Rızaeddin'e göre "cemiyeti düzeltmek, ahlak bozukluğu hastalığını bitirip millete güzel

ahlakı yaymak için mürşit, hatip, bekçi, emir, zabıta ve vaizlerden daha çok, oldukları gibi görünen ve göründükleri gibi olan, dünyadan ve dünyadakilerden uzak durmuş, âmâ Maarî'ler gereklidir.” (Fahreddin, 2014: 163)

Cârullah’a göre, “Arap şiirinin en güçlü örneklerinden birini sunmanın yanı sıra Maarî, İslam dünyasında ivedi çözüm bekleyen çok temel sorunlara hitap etmektedir.” (Ma’arrî, 2017: sunuş 13) Bu sorunların başında ise İslam dünyasının içine düştüğü taklit hastalığı ile yanlış inançlara bel bağlamış olması gösterilebilir. Ona göre çözüm ise aslında hiç de zor değildir. Akla verilecek önem ile hurafelerden arındırılmış, İslam’ın ilk geldiği zamandaki safiyetine yeniden dönüştür. Bu yolda yapılması gerekenler, bu anlayışı yerleştirecek fikirlerin ortaya çıkarılması ve yaygınlaştırılarak toplumun her kesimine yayılmasıdır. Mezhep taassubu ve taklidin ortaya çıkardığı zararları en güzel bir şekilde cevaplayan eserlerin başında da Cârullah’a göre Maarî’nini *Lüzûmiyyât*’ı gelmektedir. Zira Cârullah, “*el-Lüzûmiyyât*’ın beyitlerinin ruhlara hayat verdiğini; riya, nifak, alçaklık, yaltaklanma, kibir ve gurur gibi kötü huylardan nefret ettirdiğini belirtir.” Ayrıca iyi ve kötü ahlakın hepsini hissî olarak gösterdiğini dile getirerek bu nedenle gelecekte öğretmen ve eğitmen olacak kimselerin bu kitabı rehber edinmelerinin uygun olacağı kanaatini taşır (Fahreddin, 2014: 157).

Şiire yatkın olan Maarrî daha on bir yaşını doldurmadan şiir nazmetmiştir (İbnü'l-Adîm, 1944: 551). Ancak Maarrî'nin şiirlerinin az bir kısmı bugün mevcuttur (Taha Hüseyin, 1963: 179). Günümüze ulaşan en önemli eseri ise *Lüzûmiyyât*'tır. *Lüzûmiyyât* Maarrî'nin olgunluk dönemi şiirleridir ve bu yönüyle gençlik dönemi denilebilecek şiirlerinden farklı bir yapı ortaya koymaktadır. Örneğin *Saktu'z-Zend* adlı şiirlerinde kendi çağındaki ve kendinden önceki şairler gibidir. Yani onların yazdıkları konularda yazan ve onların düşündükleri gibi düşünen bir Maarrî vardır. Övgü, hikmet, mersiye, kutlama, tasvir, şikâyet vb. konularda şiirler yazarken önemli şairleri taklit ettiği görülür (Şalak, 1981: 20). *Lüzûmiyyât*'ta ise bir zahit, bir hatip ve bir toplum bilimci ile karşı karşıya kalındığı izlenimi hâkimdir. *Lüzûmiyyât*'ta Maarrî farklı bir kişidir. *Lüzûmiyyât*'ı okuyan kişi, nazmıyla filozof olan, yön veren, yol gösteren bir mürşidin önündedir. *Lüzûmiyyât*, bütün durumlar ve farklı konumlarda toplumun ıslahı için yeni bir bakış açısıyla fikirler, görüşler ve prensipler ortaya koyan bir mecmuadır. Burada artık tanınmış şairlerin güttükleri hedefleri gütmeyen ya da duygu dünyalarında hayaller kuran şairlerin hayallerini yansıtmaz. Ancak burada yeni bir durumla karşılaşırız ki bu da Maarrî'nin düşünce dünyasında çok karmaşık hale gelen ikilik ve zıtlıklardır. İkilik denilen şey Maarrî'nin bir tarafta maddi fakirlik çekerken diğer taraftan

ulaştığı kültürel zenginlik; bir tarafta beden zayıflığı içerisindeyken diğer taraftan da dil ve sanattaki kudretidir. Yine bu ikili dünyası veya bu zıtlık *Lüzûmiyyât*'ta geçtiği şekliyle bazen inkâr ettiğini bazen iman ettiğini çağrıştırır. Bazen nefsin bekasına kail olurken bazen fenasına vurgu yapar. Yine bazen aklın üstünlüğü ve şaşmazlığına vurgu yaparken bazen de kusurları ve hakkı görememesinden bahseder. Bazen hayata olan öfkesini kusarken bazen ona olan sevgisini açığa çıkarır (Atrûz, 2019: 113-115).

Belki de Maarî, söz konusu zıt durumlarla karşılaştığından bir sanatçı olarak tezat sanatı yoluyla etkileyici anlatım sunmak için bunu yapmıştır. Zira bir durumu açıklamamanın en kolay yollarından birisi de onu zıddıyla anlatmaktır.

Maarî'nin *Lüzûmiyyât*'ından övgüyle bahseden ancak eserin yeterince tanınmamış olmasından hayretini gizlemeyen Cârullah sorar:

“Bu denli kıymetli iken neden bizim Filozof'un İslam âleminde eseri görünür olmamış? O kadar tadilata muhtaç olan dinî hallerimiz Filozof'un eserleri sayesinde niçin biraz da olsa ıslah olmamış?” Cevabını da yine kendisi verir: “Yalnız şu kadarını diyebilirim ki, Filozof'un asrı, kelim

muharebeleri asrı idi. O vakit kelim mezhepleri İslam ehlini bütün hayırlı işlerden alıkoymuştur. Kur'ânî öğrenimi, Nebvî öğrenimi baskı altına alan kelim görüşler Filozofun öğretilerine, hikmetlerine de meydan vermemiştir.” (Ma'arrî, 2017: 274)

Maarrî'nin yeterince tanınmamasının en temel nedeni olarak, bizim düşünce tarihimizdeki şahsiyetlerin kıymetini takdir edip, onların tanıtılması için çaba harcamadığımız gerçeğini de Cârullah şöyle dile getirir:

“İlim ve bilgi sahibi kavimler, kendilerinin büyük düşünürleri hakkında birçok eserler yazıp isimlerini milletleri arasında yayarak onlarla övünürler. Müslümanlarda ise genellikle büyük insanların isimleri unutulur, kıymetli eserleri de ya örümcek yuvası haline gelip güve azığı olur ya da çürüyüp toz yumağı haline gelir. Maarrî, bütün saflığı içerisinde İslam dinine vehim ve hurafelerin karışmasına fevkalade üzülür. 18. asra kadar Avrupa da fikir hürriyetinin ne olduğu, zorba yönetimleri küçümsemenin mümkün olup olmadığı bilinmez, insanlar için bu konuda söz söylemenin mümkün olduğu akıllara bile

getirilmezdi. Hâlbuki İslam beşiğinde terbiye
görüp yetişmiş olan Maarî, bundan yüzlerce
yıl önce söz söylemiştir.” (Fahredden, 2014:
147)

Cârullah’ın bu konudaki haklı yaklaşımları görüldükten sonra, ihmal edilmiş bu değerli şair ve filozofun tanıtılması ve görüşlerinin gün yüzüne çıkarılması hedefi bu çalışmanın yapılmasını sağlayan ana etken olmuştur. Ebü’l-Alâ el-Ma’arri’nin dine ve felsefeye bakışı üzerine her ne kadar Arap dünyasında ve Batı’da çalışmalar yapılmış² olsa bile Türkçede sınırlı sayıda makale yazıldığı ve yeterli ölçüde çalışmanın olmadığı görülmüştür. Dahası Maarî’nin yazdıkları Türkçeye aktarılmamıştır. Sadece nesir türü eserlerinden *Risâletü’l-Gufrân*, kısa bir süre önce yayımlanarak okuyucunun istifadesine sunulmuştur (Maarî, 2017b).

Derin bakışı ve kuşatıcı kavrayışı ile şairlerden ayrıldığı için filozof olarak nitelenmeye uygun bir kişilik olan Ebü’l-Alâ el-Maarî’nin eleştirileri ve farklı bakış açısıyla kendi zamanı ve daha sonrası üzerinde ciddi etkisi olmuştur. Ancak Maarî,

² 1944 yılında Maarî’nin doğumunun bininci yılı münasebetiyle o tarihe kadar Maarî hakkında yazılmış üç yüz elli eser adlı bir kitap neşredilmiştir. Doğu ve batı kaynaklı çalışmaların yer aldığı bu eser, Maarî ile ilgili önemli çalışmaların künyelerini sunmaktadır. Bk. 350 *Masdar fî Diraseti Ebi’l-Alâ el-Maarî*, Derleyen: Yusuf Es’ad Dağır, Matabi’i Sâdır Reyhanî, Beyrut 1944; Ayrıca bk. Sahbân Halîfât, “Ebu’l-Alâ el-Maarî”, s. 287-291.

nev'i şahsına münhasır bir şair ve filozof olarak kabul edildiği ve yaşadığı İslam coğrafyasında aykırı görüşleri ile farklı bir konumda değerlendirildiğinden dolayı İslam felsefesi ile ilgili yapılan çalışmalarda hakkında yeterince çalışmalar yapılmamıştır.

Sonuç

Kendisine “şairlerin filozofu” lakabı verilen Ebü'l-Alâ el-Maarrî, fikrî olarak iyi yetişmiş; zekâsının parlaklığı ve hafızasının kuvveti ile tanınmış büyük bir şairdir.

Maarrî'nin yaşadığı toplum çelişkilerle doludur. Bir taraftan zındıklık, eğlence, zevk, her şeyde aşırılık ve ahlaksızlık revaçtayken diğer taraftan bunlara karşı tavır alarak, az ile yetinme, takvâ, ölüme hazırlanmanın gerekliliği, hesap günü şuuru ve şehvetlerden uzaklaşma gibi konuların özünü oluşturduğu, dinî ve insanî değerlere teşvik edildiği görülmektedir. Maarrî, bu toplum içerisinde yaşayan birisi olarak; dünya ve nimetlerine yüz çeviren, insanları da geçici olandan kalıcı olana yönlendirmeye çalışan züht şiirleriyle tanınır.

Ebü'l-Alâ el-Maarrî, Abbasîler döneminin çalkantılı atmosferinde, züht anlayışıyla dünyevi zevklerden uzaklaşarak, insanları da bu yönde bilinçlendirmeye odaklanmış, kendine özgü bir kimlik sergilemiştir. Şiirlerinde

din, felsefe ve ahlak gibi derin konuları ele alarak, ahlakî değerlere uygun bir yaşam sürmeyi ilke edinmiş ve bu yönüyle örnek bir şahsiyet olmuştur. Çünkü o doğru bulmadığı hiçbir şeyi hayatı boyunca yapmama cesaretini göstermiş, sözleriyle yaşantısı birbirine uygun birisidir.

Ahlakî açıdan herkesin övgüyle bahsettiği Maarrî, inancı yönüyle hakkında farklı değerlendirmelerin yapıldığı ve tartışıldığı birisidir. Bu tartışmaların kaynağı da Maarrî'nin dinlere yönelik eleştirileri nedeniyledir. Ancak Maarrî'nin eleştirileri, dinlere değil, din adamlarına ve din adına yanlış davranışlarda bulunanlara yöneliktir. İslam'ı en doğru din olarak kabul etmekle birlikte, aklına uygun gelmeyen dini görüşleri eleştirmiş ve her esası akıl süzgecinden geçirmiştir. Şiirlerindeki kapalı ifadeler nedeniyle inancına yönelik eleştiriler haksızlık olarak değerlendirilmelidir. Zira Maarrî, derin görüşü ve kapsayıcı bakış açısıyla sadece bir şair değil, aynı zamanda bir filozoftur.

Maarrî'nin felsefesi, daha çok kişisel gözlem ve deneyimlere dayanır. Sistemli bir felsefe geliştirmemiş olsa da, kendine has felsefi bir bakış açısıyla değerlendirmelerde bulunmuştur. Akla olan güveni, onu şüpheli bir tavra yöneltmiştir. Ancak Maarrî'nin felsefesinden ziyade ahlakî duruşu ve insanlık için çaba göstermesi öne çıkar. İnsanların iyiliği için mücadele

etmiş ancak ahlakî çöküntü ve olumsuzluklar karşısında toplumdan uzaklaşmayı tercih etmiştir.

Sonuç olarak Maarrî, yaşadığı dönemin zorluklarına rağmen, ahlakî değerlere önem veren, düşünen ve sorgulayan bir şahsiyettir. İnanç konusundaki görüşleri tartışmalı olsa da, dürüstlüğü, zekâsı ve insanlığa olan katkılarıyla öne çıkan bir şair-filozoftur.

Maarrî'nin düşüncesini anlamak, hem tarihimiz hem coğrafyamızda yaşamış bir örnek kişiliği tanımak hem de günümüze ışık tutan evrensel mesajlarını kavramak açısından önemlidir. Maarrî'nin eleştirel düşünceyi teşvik etmesi, hangi durumda olursa olsun ahlakî değerleri ön planda tutması, farklı yaklaşımlara saygı duyması ve yaşadığı toplum başta olmak üzere insanlığa karşı sorumluluk bilinciyle söz söylemesi ve sözlerine uygun yaşaması gibi değerlere sahip olması, onu günümüzde de örnek alınması gereken önemli bir düşünür yapmaktadır. Maarrî hakkında doğru ve tarafsız bir sonuca ulaşabilmek için lehinde ve aleyhinde yazılanları bir yana bırakarak, doğrudan doğruya eserlerinden hareketle görüşlerinin yeniden değerlendirilmesi bir ihtiyaçtır. Ebü'l-Alâ el-Maarrî'nin düşünce dünyasının ve felsefi mirasının günümüzdeki felsefi ve etik tartışmalarla ilişkilendirilerek daha iyi anlaşılması ve güncelliğinin vurgulanması için, İslam felsefesine katkıları da göz önünde bulundurularak, eserlerine

ve düşüncelerine daha fazla sahip çıkılması ve araştırmalar yapılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Abdurrahman, Â. (1964). *Daru's-Selam fi Hayati Ebi'l-Alâ*. Bağdat: Vizaretü'l-İrşad.
- Abdurrahman, Â. (1965). *Ebü'l-Alâ el-Maarrî*. Kahire: el-Müessese el-Mısıriyye el-Âmme.
- Aytaç, B. (Güz 2001). Ebû'l-Alâ El-Ma'arrî 'nin El-Luzûmiyyât'ında Kadın. *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 13-18.
- Bakır, S. (2013). *Ebu'l-Alâ' el-Ma'arrî'nin Şiirlerinde Ölüm Teması*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Bozkurt, N. (2017). *Abbâsîler (750-1258)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Dağır, Y. E. (derleyen). (1944). *350 Masdar fî Diraseti Ebi'l-Alâ el-Maarrî*. Beyrut: Matabi'i Sâdır Reyhanî.
- Demirkent, I. (2003). *Maarretünnu'man, TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 27. İstanbul: TDV Yayınları.
- el-Alaylî, A. (1995). *el-Maarrî Zâlike'l-Mechûl*. Beyrut: Dâru'l Cedid.
- el-Alevî, H. (1990). *el-Müntehab mine'l-Lüzûmiyyât Nakdu'd-Devle ve'd-Din ve'n-Nâs* (1. Baskı). Dımeşk: Merkez el-Ebhâs ve'd-Dirâsât el-İştirâkiyye fî'l-Âlem el-Arabî.
- el-Atrûz, A. Z. M. (2019). *Abkariyyetu Ebi'l Alâ el-Maarrî fî Felsefe el-Tezâdi-Zahiretü'l-Ene Nemuzecen, Mecelle el-Luğa el-Arabiyye ve Âdâbiha* 7/ 1. (111-150.) Cüveyliye.
- el-Hamevî, Y. (1993). *Mu'cemu'l-Udeba İrşadü'l Erîb ila Marifeti'l Edîb*. tah: İhsan Abbas. Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî.
- el-Kıftî, C. A. (1986). *İnbâhur-Ruvât ala Enbahi'n-Nuhât*. (tahkik: Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim). Beyrut: Dâru'l-Fikr el-Arabî-Kahire: Müessesetü Kütüb es-Sekâfiyye.

- el-Ma'arrî, Ebu'l-Alâ. (2017). *el-Lüzûmiyyât*. çev. Musa Cârullah Bigiyef, Sadeleştiren ve Yayına Hazırlayan: Nevzat H.Yanık-Ali Utku. İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- el-Maarrî, Ebu'l-Alâ. (2017). *Gufran Risalesi*. çev. Nevzat H. Yanık-Selami Bakırcı. Ankara: TDK Yay.
- el-Maarrî, Ebü'l-Alâ. (tsz). *el-Lüzûmiyyât*. (tah: Emin Abdulaziz Hancî). Kahire: Mektebetü'l-Hancî.
- es-Saalibî, Ebu Mansur. (1944). *Tetimmetü'l-Yetim. Tarifu'l-Kudama bi Ebi'l-Ala el-Maarrî* içinde. (İşraf: Taha Hüseyin). Kahire: Daru'l-Kütüb el-Mısriyye.
- Fahreddin, R. (2014). *Ebu'l-Alâ el-Ma'arrî*. Sadeleştirenler ve Yayına Hazırlayanlar: İbrahim Kunt-Hasan Harmancı. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Ferrûh, Ö. (1960). *Ebu'l-Ala el-Maarrî-eş-Şairu'l-Hakîm* (1. Basım). Beyrut: Menşurat Dare'sh-Şark el-Cedid.
- Ferrûh, Ö. (1994). *Hakîmu'l-Maarre*. Beyrut: Matbaatü'l Keşşaf.
- Ferşûh, M. E. (1996). *Mevsuatu Abakiretü İslam*. Beyrut: Daru'l-Fikrû'l-Arabî, Göçemen, Y. (2019). *Ebû Temmâm Hayatı, Eserleri ve Arap Edebiyatındaki Yeri*. Ankara: İlâhiyât Yayınları.
- Gündüzöz, S. (2016). Filozof Şair Ebü'l-Alâ El-Maarrî'nin 'Es-Sâhil Ve'sh-Şâhic 'Adlı Fablına Dair Bir Değerlendirme. *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi (KİİFAD)*, (II). 9-14.
- Halîfât, S. (1994). *Ebü'l-Ala el-Maarrî*. TDV İslâm Ansiklopedisi. 10. Cilt. İstanbul: TDV Yayınları.
- Henari, A. K. (2001). *Masadiru Sakafeti Ebi'l Alâ el-Maarrî*. Kahire; Daru's-Sakafiyyeti li'n-Neşr.
- Hüseyin, T. (1963). *Tecdid Zikra Ebi'l Alâ*. (6. Baskı). Kahire: Daru'l-Maarif.
- İbn Hallikân, Ş. A. (1990). *Vefeyâtu'l-Ayân ve Enbâu Abnai'z-Zaman*. (tahkik: İhsan Abbas). Beyrut: Dâr Sadır.
- İbnü'l-Adîm, K. Ö. (1944). *Kitabu'l-İnsaf ve't-Taharrî fî Defi'z-Zulmi ve't-Tecerrî an Ebi'l-Alâ el-Maarrî*. *Tarifu'l-Kudama bi Ebi'l-Ala el-Maarrî* içinde. (İşraf: Taha Hüseyin). Kahire: Daru'l-Kütüb el-Mısriyye.

- Kanlıdere, A. (2006). Mûsâ Cârullah. TDV İslâm Ansiklopedisi. Cilt 31. İstanbul: TDV Yayınları.
- Kırkız, M. (2011). Şair Ebu'l-Alâ El-Ma'arri, Hayatı, Eserleri ve Edebi Anlayışı. Elazığ: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 16(1). 157-175.
- Leaman, O. (2010). İslam Estetiğine Giriş. çev. Nuh Yılmaz. İstanbul: Küre Yayınları.
- Meğâmiz, Z. (1927-1928). Maarî (Ebü'l-Alâ). İctihad, 23/241-262.
- Nevzad, A. (1330/1912). Ebü'l-Alâ el-Maarî. Sebilürreşad Dergisi, Cilt 1-8, Sayı 3/185-20/202.
- Nûreddin, N. Y. (tsz). eş-Şuarâu's-Selâse Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî-Ebü'l Alâ el-Maarri-Eş-Şerif er-Radî. Beyrut: Dâru'l İnsâf.
- Nursî, S. (2014b). Lem'alar. İstanbul: Şahdamar Yayınları.
- Nursî, S.(2014a). Sözlür. İstanbul: Şahdamar Yayınları.
- Safedî, S. H. (2000). el-Vâfi bi'l-Vefayât. (tah: Ahmed el-Arnaût-Türkî Mustafa). I-XXIX. Beyrut: Dâr İhyau't-Turasi'l-Arabî.
- Sıbtu İbni'l Cevzi, Ş. (1944). Mirâtü'z-Zaman fî Tevârîhi'l Âyân. Tarifu'l- Kudama bi Ebi'l-Ala el-Maarri içinde. (İşraf: Taha Hüseyin). Kahire: Daru'l-Kütüb el-Mısriyye.
- Şalak, A. (1981). Ebü'l-Alâ el-Maarri ve'd-Dabâbiyyetu'l-Muşrika. Beyrut: el-Mu'essese el-Câmi'yye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr ve't-Tevzî'.
- Şayyâ, M. Ş. (2009). Fi'l Edebi'l Felsefî. Beyrut: el-Müessesetü el-Cami'yyetü li'd-Dirâsât ve'n-Neşr.
- Şükrî, A. (tsz.). el-Maarri: Hel Kane Sabikan li Asrihi? Ebu'l Ala el-Maarri-Hayatuhu ve Sîruhu. Beyrut: el-Mektebetü'l-Hadîse.
- Tammâra, M. H. (2006). Ebu'l-Âlâ el-Ma'arri. Çev. Abdüllatîf Nevzâd. Sadeleştirilenler: Musa Yıldız, Nurettin Ceviz. Ankara: Nûsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, (22).
- Turgut, A. K. ve Çınar, F. N. (2019/2). Ebu'l-Alâ El-Maarri ve Risâletü'l-Gufrân'ı Çerçevesinde Bazı Felsefî Görüşleri.

- Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,
(43). 24-40.
- Uçar, A. (2019). *Risâletü'l-Gufrân ve İlâhî Komedya Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yurtman, A. S. (2010). *Peygamberliğe Reddiye: Ebulalel Maarri Divanından Seçmeler*. Ankara: Bilim ve Ütopya Kitaplığı Yayınları.
- Zeydan, C. (2013). *Tarihu Âdabi'l-Lüğati'l-Arabiyye*. Kahire: Müessesetü Hindavi.